

Præsentation | Ove Paulsen

Kommende to-bindsværk om salmernes funktion i højmessen fra 1520'erne til 1798

Baggrund og præsentation

Det er muligt, at jeg allerede i studietiden interesserede mig for liturghistorie, men mine tre emnekredse om seksualitet og ægteskab i danske middelalderballader, om Englands overgang til kristendommen i 600-tallet og om Sauls vej til magten peger ikke just i den retning. Heller ikke i retning af præsteembede for den sags skyld. Så jeg må indskrænke mig til at konstatere, at jeg opfordret af Bent Noack (1915–2004, provst, professor, rektor for Præstehøjskolen 1977–1985) lavede en analyse af missalekollektterne på Præstehøjskolen, det senere Teologisk Pædagogisk Center og endnu senere Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter i september 1981. Noack anbefalede Peter Balslev-Clausen (født 1943, provst, hymnolog) og mig til et nyt ritualudvalg, som Kirkeligt Samfund, altså Grundtvigsk Forum, ville nedsætte i anledning af de betænkninger, der kom fra Kirkeministeriets liturgikommission. Det udvalg fungerede fra 1983 til 1990. I den tid kom jeg dels til at holde foredrag på Præstehøjskolen om vore udødelige tanker angående gammeltestamentlige læsninger i gudstjenesten, dels blev jeg optaget i det Aalborg Stifts liturgiske nævn, som Henrik Christiansen (1921–2011, biskop over Aalborg Stift 1975–1991) oprettede for at kunne holde styr på præsternes eksperimenter. Derigennem kom jeg også til at assistere ham i arbejdet frem mod den nugældende alterbog (*Biskoppernes oplæg til gudstjenesteordning* 1991), som jeg skrev en artikel om til *Præsteforeningens Blad* (15. november 1991/46, s. 901–909).

Peter Balslev-Clausen havde i det grundtvigske udvalg gjort gældende, at den danske liturghistorie handler om salmer. Det bed sig fast i mig, og jeg deltog foråret 1990 i et kursus på Præstehøjskolen for salmedigtere og hymnologer. Fra tiden med Sauls vej til magten var jeg meget interesseret i gammeltestamentlig tekst, desuden så jeg nu salmerne gennem liturgien. Det endte med min første artikel i *Hymnologiske Meddelelser* 1991 om Sl 130 De profundis, en bibelsk salme, der især i Luthers, men også andres gendigtninger havde haft

liturgisk funktion i Danmark-Norges gudstjenester fra den tidlige græsrodsreformation til *Evangelisk-kristelig Psalmebog* 1798, hvor salmer og liturgi blev to forskellige ting.

Jeg kom på den måde ind i den hymnologiske verden og var 1997–2005 medlem af redaktionen af *Hymnologiske Meddelelser*. I det runde år 2000 kom jeg med på et afbud til en fællesnordisk konference i Finland om Luthers salmer i de enkelte nordiske landes salmebøger. Jeg forberedte mig på den sædvanlige måde med at starte i Anders Mallings *Dansk salmehistorie* (I–VIII, 1962–1978) for at få et overblik og opdagede adskilligt spændende undervejs, blandt andet, at der var en kongerigsk og en slesvigsk salmetradition, som blev forenet i *Den Danske Salmebog* 1953. Mit indlæg blev vel modtaget, og selvom Nordhymns daværende ordförande Sven-Åke Selander (født 1934, professor i praktisk teologi, Lund) måtte standse mig, da jeg havde overskredet de mig tildelte 20 minutter, føjede han til, at det var "mycket intressant". Det blev til en række gode samtaler med ham og med de andre nordiske hymnologer i projektet, i første omgang ved en række konferencer, som Nordisk Råd rundhåndet havde bevilget penge til. Rapporten blev en kæmpemursten, der hedder *Martin Luthers psalmer i de nordiska folkens liv* og udkom i Lund 2008. Jeg kom til at herske over et hovedafsnit på 84 sider om salmerne set fra et liturgisk synspunkt, og da rapporten var blevet indskrænket fra to til ét bind blev yderligere 58 af mine sider optaget i TPCs skriftserie.

Dette var virkelig en opmuntring og noget, der satte gang i studierne i min sparsomme fritid. Ud fra de registre over Luthers salmer, jeg lavede til den store antologi, udarbejdede jeg langsomt og med mange pauser en konkordans over de salmer, som i de 270 år fra græsrodsreformation til rationalisme havde været liturgiske led. Et foredrag af Peter Weincke (organist, mag.art., doktor i kirkemusik) i Vestervig 5. november 2005 om liturgisk sang og recitation i den vestlige kirke gav en ny struktur i den endnu ikke ret store, men temmelig rodede samling af salmers førstelinjer, idet jeg her første gang stødte på den klassiske messes sungne led delt op i Ordinarium og Proprium. Ret hurtigt viste der sig et klart mønster i, hvordan nogle salmer lå fast gennem hele kirkeåret eller betydelige dele af det, og andre blev udskiftet hver gang eller i hvert fald hyppigt. Så til min viden om, hvordan de sungne led blev erstattet med salmer, kom en ny viden om, hvilke der erstattede ordinarieled, og hvilke der erstattede propriumsled.

Jeg anskaffede mig salmebøger, blandt andet på TPCs udsalg af dubletter, gravede dybere, når der var tid og lejlighed, og forøgede samlingen af liturgiske salmer. Samtidig udarbejdede jeg lidt efter lidt en oversigt over hver salmes oprindelse, liturgiske funktioner, placeringer i kirkeåret uden liturgiske angivelser og anden salmebogsoptagelse, så længe

de stod i salmebøgerne, hertil angivelse af, hvilke afsnit de blev optaget i. Samlingen er endt med at være på 641 numre og deres oversigter fylder tilsammen 248 sider. Påfaldende mange står endnu i salmebogen. Dem har jeg også et register over.

Peter Balslev-Clausen foreslog mig at kigge på "De fuldkomne salmebøger", som var privat udgivne salmebøger, der udkom 1639-1685, især udgivet af de tyskfødte boghandlere Joachim Moltke (død 1664) og Christian Cassube (død 1693). Ordet "fuldkomne" refererer til, at hele Hans Thomissøns salmebog fra 1569 var optaget i dem. En sandhed med modifikationer, men en god reklame. Det varede længe før jeg fik stunder til at forfølge det spor, men da jeg omsider nåede det i digitaliserede eksemplarer af salmebøgerne var det en stor øjenåbner.

I 2006 var jeg indkaldt til TPC for at hjælpe med at få rapporten om Luthersalmerne færdig. Der fik jeg en fornem og særdeles kortfattet og overskuelig indføring i den svensk-finske salmeliturgis udvikling fra 1531 til de sidste ændringer i 1690'erne af Erkki Tuppurainen (født 1945, professor i kirkemusik) fra Kuopio. Af Einar Sigurbjörnsson (1944–2019, teologiprofessor i Reykjavík), Islands førende hymnolog, en meget klar beskrivelse af det islandske graduales historie fra 1594 og historien om ping-pong-spillet mellem Island og København. Derved undgik Island at indføre Kirkeritualet 1685, Kingos salmebog 1699 og de rationalistiske forandringer, men fortsatte glad og muntert med gradualet så længe, at den liturgiske struktur kan ses endnu i salmebogen fra 2022, trods Lima-dokumentets firdeling og andre nyere tilførsler. Man kan faktisk stadig holde en gudstjeneste med Introitussalme, Kyriesalme, Gloriasalme osv.

Peter Weinckes foredrag var en god hjælp til struktureringen, men der måtte noget særligt til for at få styr på den uhyre mængde af liturgisk anvendte salmer. Jeg besluttede mig til at alfabetisere dem, men hvordan? Det danske skriftsprog forandrede sig meget de første 100 år efter reformationens begyndelse. Derefter i et mere adstadigt om end dog stadig mærkbart tempo indtil slutningen af 1700-tallet, hvor det var meget tæt på moderne dansk. Jeg valgte at alfabetisere efter moderne retskrivning, idet førstelinjerne dog gengives med den tidligst kendte stavemåde, med det gloriøse resultat, at gammeldags Christus med CH står under K, for bare at nævne ét eksempel. Derfor er der en nøgle eller et stifinder-register foran konkordansen på 248 sider, som samlingen er blevet til.

Det var ikke særlig nemt at komme til at lave alt det. Indtil 2008 havde jeg "et brette halvtravlt" pastorat at passe (Storvorde-Sejlflod i Aalborg Stift). Det var begyndt ganske skikkelig med halvanden tusind indbyggere, men endte med at have næsten fire tusinde.

Dertil kom, at de fem mennesker jeg sad i redaktion med på *Hymnologiske Meddelelser*, gik en efter en. I sommeren 2005 var jeg alene tilbage og indrettede efter råd fra Eberhard Harbsmeier (født 1943, rektor for TPC 2001-2013) det hele som et enmandsfirma med TPCs sekretariat som praktiske gris. Tidsskriftet fik en ansigtsløftning og ændrede navn til *Hymnologi – Nordisk tidsskrift* efter forslag fra Sven-Åke Selander, for hvem ”meddelelser” lød som mange små sedler på en opslagstavle. Det gik fint, men efter Eberhards afgang blev TPC fusioneret ind i FUV, der skulle bruge TPCs sekretariat, der altså fik meget mere arbejde og derfor ikke længere kunne hjælpe mig, så jeg måtte selv til at være praktiske gris og bære oplaget på 70–80 kg op fra fortovskanten til 3. sal, ingen elevator, assisteret af min søn Christian, der satte tidsskriftet op. Tidsmæssigt var det dog en mindre sag i forhold til den tid, det tager at redigere et tidsskrift på 200 sider om året. Og det blev ikke mindre af, at der blev indført peer review.

Et forsøg på at lade andre overtage redaktionen mislykkedes, og jeg var glad, da Nordhymn i 2021 med den ny ordförande Mattias Lundberg (født 1976, professor i musikvidenskab, Uppsala) helt overtog tidsskriftet og Helen Rossil uforfærdet overtog min plads i redaktion og Nordhymns styrelse. Det var som at få tiden tilbage. Det var som om de fede år nu kom efter de mange magre. Og jeg kunne sætte mig og bearbejde de mange fejl og mangler i salmekonkordansen, og se på det væld af små sedler, dvs. små filer med forskellige spørgsmål og resultater, der havde arbejdet sig op gennem årene, og nu fyldte godt på harddisken. Den fælles tysk-danske udgave af Luthers salmer i begyndelsen af 2017, hvor Jørgen Kjærgaard (født 1957, sognepræst, lektor, hymnolog) og jeg redigerede den danske del, havde rystet støvet af mange små databaser, og bragt nye oplysninger ind, men der manglede meget endnu, og den uordentlighed, det hele lå i, gav ikke så meget billedet af en opslagstavle med mange små sedler, som af et væld af små forvildede sedler, der føg som avner for vinden. Det var kaos.

Det var faktisk som om det hele var ved at brase sammen, men jeg gennemgik atter en gang hele konkordansen, som var det eneste faste, men så til gengæld kunne bruges til en masse enkeltopgaver. Det gik der en rum tid med og underskoven af mindre filer kunne både anvendes og suppleres med nye oplysninger. Der skete en hel del, men der kom ikke den helt store orden ud af det.

Så havde jeg Kirsten Nielsen (født 1943) til frokost en efterårsdag i 2022. Hun er tidligere professor i gammeltestamentlig eksegeese ved Aarhus Universitet og nu ivrig forsker i nye salmer. Hun sagde: Du skal lave en antologi. Alle dine oplysninger skal bruges til essays, og

så har du styr på tingene. To bind, højst 300 sider hver. Det andet bind baseres på konkordansen. Hun har været med i processen lige siden.

Tobindsværket

Så jeg gik i gang for tre år siden, og der skete det mærkelige, at antologien blev til en samlet fremstilling og de otte essays blev til kapitler. Så det er det, der møder læseren. Efter forord og indledning kommer et kapitel om tidesang, hvor både den jyske aftensang og den skånske tidesang kommer under behandling, og den efterfølgende tidesang i Kirkeordinansen, hvorefter skikken synes at forsvinde ligesom de salmer, der var blevet brugt. Kapitel 2 handler om den tidlige liturgiske forandring af højmessen. Jeg har fundet en meget tidlig luthersk messeopskrift, helt fra 1522, hvor messen er lig med nadveren, helt i lod med, at for Luther er nadveren den egentlige messe, for den er indstiftet af Kristus. Formessen er menneskeværk og kan forandres efter behag. Så følger Luthers tanker om gudstjenesten i 1523 og det sælsomme brev til Georg Spalatin om at omdigte Davidssalmer. Sælsomt fordi hverken Spalatin selv eller Johann von Dolzig blev salmedigtere. Og så følger salmerevolutionen straks efter, og Andreas Döbers opfindelse, Luthers salmer sat ind på de sungne leds plads i messen ved det nye hospital i Nürnberg, dens vej nordpå i Tyskland og Luthers delvise tilslutning i *Deutsche Messe* (sic!) 1526.

Derefter nåede Döbers opfindelse Hamburg 1528, Malmø 1529 og Stockholm 1531. Den danske model blev blandet Döber og Luther, den svenske blev mere rent Döber. Men fælles er, at det hele foregår på modersmålet, og at der er en helt pæn mængde menighedssungne led. Året efter i Hamburg og otte år efter i Danmark kom Johann Bugenhagen på besøg. Kirkeordinansen 1537 negligerer fuldstændig den tidlige reformation og går som Luther i 1523 ud fra Romermessen, fjerner det, man ikke vil have og beholder resten, blandt andet en hel del latin. Så bliver det som i Wittenberg: en forsigtig forandring, som tager højde for Luthers kærlighed til den gregorianske sang.

Så kommer min gamle artikel om De profundis som eksempel på en enkelt salmes liturghistorie.

Det næste kapitel handler om Hans Thomissøns salmebog 1569 og Niels Jesperssøns graduale 1573. En sammenligning viser, at de ikke var uenige, men faktisk bragte den samme gudstjeneste, som i øvrigt var fjernet en del fra Kirkeordinansens angivelser og lignede den tidlige modersmålgudstjeneste mere. Det er dog forunderligt, at Hans Thomissøn som sognepræst ved Københavns Vor Frue Kirke, hvis gudstjeneste var norm

for alle andre, anbefaler en anden version af Luthers Credo-salme end den almindeligt anvendte og Elsebe Krabbes gendigtning af Sl 115 til Paulus' omvendelsesdag 25. januar. Dagen var afskaffet ved reformationen 33 år tidligere.

Kapitel 5 er meget stort og beskæftiger sig med "De fuldkomne salmebøger" og Christian 5s reformer. Undersøgelsen af De fuldkomne salmebøger viser, at deres få liturgiske ændringer i høj grad blev fulgt af de efterfølgende officielle salmebøger, og at deres anbringelse af gamle og nye salmer i kirkeåret har inspireret både arbejde med de efterfølgende salmebøger og Adam Olearius' (1599–1671, hofmatematiker hos den gottorpske hertug) udvalg til den nye højtyske gudstjenestebog for hertugdømmerne 1665. Afsnittet om Christian 5s reformer behandler Kirkeritualet 1685, Thomas Kingos og Søren Jonæsøns meget forskellige forslag til salmebogen og spørgsmålet om, hvorfor den endelige kommission kasserede hovedparten af Kingos salmer og flyttede vilkårligt rundt på resten, når de dog var digtet til en bestemt funktion et bestemt sted i gudstjeneste og kirkeår. Hullerne blev udfyldt med gamle salmer digtet til andre sammenhænge.

Kapitel 6 handler om Det islandske graduales historie og moderne islandske forhold, samt hertugdømmernes forhold med særlig vægt på den danske kirkesang i Slesvig efter 1717. Kapitel 7 tager sig af Pontoppidans og Guldbergs salmebøger i 1700-tallet, herunder brugen af Brorsons og Birgitte Boyes salmer. Kapitel 8 handler om *Evangelisk-kristelig Psalmebog* 1798 og afslutningen på den salmeliturgiske messe. Bind I slutter med en litteraturliste.

Bind II indeholder foruden Konkordansen registrene *Nøgle til Konkordans over salmer benyttet som liturgiske led 1528–1798*, *Salmedigtere*, *Helligdagsreformen 1770*, *Gamle liturgiske salmer, der endnu står i DDS 1953 og 2002* og *Bibeltekster som basis for salmer*.

Og hvad skal der så ske? Omtalte Christian sætter manuskriptet op, men først i det nye år. Det skal være en del af salmer.dk. Og så skal vi have fundet ud af noget med Print On Demand.

Titlen bliver:

Bind I

Salmeliturgi i Danmark-Norge 1528–1798 med strejftog til Sverige med Finland 1531–1694 og hertugdømmet Slesvig 1542–1953.

Bind II

Salmeliturgi i Danmark-Norge 1528–1798. Konkordans med hjælperegistre.